

УКРАЇНА
ДОНЕЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «ДОНЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ НАВЧАЛЬНО-
МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ СИСТЕМИ ОСВІТИ»

вул. Батюка, 20, м. Слов'янськ, Донецька область, 84116 E-mail: dnmcps@ukr.net, код ЄДРПОУ 38844604

26.09.2023 № 01/03-107

Керівникам структурних підрозділів з питань освіти міських рад та райдержадміністрацій, військово-цивільних адміністрацій, територіальних громад, директорам/завідувачам центрів практичної психології, директорам ЦПРПП, керівникам закладів загальної середньої освіти, закладів дошкільної освіти

Методичні рекомендації
щодо профілактики
торгівлі людьми в закладах освіти

З метою реалізації статті 76 Закону України «Про освіту», Закону України «Про протидію торгівлі людьми», Положення «Про психологічну службу у системі освіти України», листа МОН України від 21.08.2023 № 1/12492-23 «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2023/2024 навчальному році» – Донецький обласний навчально-методичний центр психологічної служби системи освіти надсилає методичні рекомендації **щодо профілактики торгівлі людьми в закладах освіти.**

Просимо керівників довести вищезазначену інформацію до фахівців психологічних служб.

Додаток на 24 арк.

З повагою в.о. директора

Н.В. Лугінець

Виконавець:
Сафонова О.В.
(тел.: 0508114375)

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ
ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ**

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Аналітична інформація щодо роботи фахівців психологічної служби з протидії торгівлі людьми у 2022 – 2023 навчальному році	5
Вразлива категорія дітей щодо потрапляння у ситуації торгівлі дітьми	9
Ознаки постраждалої дитини від торгівлі людьми	10
Наслідки для дітей потрапляння у ситуацію торгівлі людьми	12
Види профілактичної роботи у закладі освіти	14
Заходи з профілактики торгівлі людьми у закладах освіти	17
Перспективні завдання щодо організації діяльності з профілактики торгівлі людьми	18
Корисні посилання КЗ ДНМЦ ПС з питань протидії торгівлі людьми.....	19
Корисні посилання з питань протидії торгівлі людьми	20
Відеоролики щодо протидії торгівлі людьми	21
Телефони «Гарячої лінії» та корисні посилання щодо допомоги та підтримки в ситуаціях насильства, торгівлі людьми, складних життєвих обставин.....	22
Список використаної літератури	24

ВСТУП

Торгівля людьми – це серйозна проблема у мирний час, а наслідки збройного конфлікту створюють найбільш сприятливі умови для торгівлі та експлуатації людьми. Від 24 лютого 2022 року Україна живе в умовах воєнного стану. Збройна агресія підвищує ризики торгівлі людьми, тому на сьогодні ця тема є однією із актуальних.

Під загрозою торгівлі залишаються як особи, які вимушені виїхати за кордон, так і ті що залишились на території України. За час збройного конфлікту **понад десять мільйонів** людей змушені були покинути свої домівки, з них **від п'яти до шести мільйонів** є внутрішньо переміщені та **чотири мільйони** – біженці. Великий відсоток цих осіб становлять жінки та діти, які являються найбільш вразливими частиною населення до торгівлі людьми, зокрема до сексуальної експлуатації та рабства.

Також значний відсоток становить не менш **вразлива група – це діти** без супроводу батьків, особи похилого віку, особи з інвалідністю, для цих груп населення залишається ризик незаконної торгівлі людьми та дітьми, усиновлення, торгівля органами та незаконне донорство.

Проблема торгівлі людьми є досить поширеною як у воєнний час, так і в мирний. Найчастішими причинами є недостатня обізнаність населення про життя закордоном, також не достатня поінформованість про роботу органів іноземних держав для можливості реєстрації свого статусу в іноземних країнах, важке економічне становище громадян, безробіття, втрата майна.

Суть поняття «**торгівля людьми**» визначає Закон України «Про протидію торгівлі людьми», зокрема абзац 15 частини першої статті 1, а саме: **торгівля людьми** – це здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином.

Іншими словами, **торгівля людьми – це форма сучасного рабства та порушення прав людини**, від якої потерпають чоловіки, жінки та діти, та яка не втрачає актуальності у XXI столітті для жодної країни світу, включаючи Україну.

Маніпулюючи бажаннями та намірами людей, їх ошуковують та експлуатують. Експлуататори отримують прибуток через контроль та використання інших людей. Ця проблема може торкнутися кожного, незалежно від віку, статі, освіти чи соціального статусу.

Експлуатація може відбуватись як всередині країни так і поза її межами, а вербувальниками найчастіше є знайомі люди – ті, яким довіряють.

Як бачимо, торгівля людьми має різні види, серед яких і примусова праця, і використання у збройних конфліктах.

Торгівля людьми може відбуватись у різних формах:

- *трудова експлуатація;*
- *сексуальна експлуатація, використання у проституції та порнобізнесі;*
- *примусове жебрацтво;*
- *примусове втягнення у злочинну діяльність та збройні конфлікти;*
- *торгівля людьми з метою вилучення органів, примусового сурогатного материнства тощо.*

Торгівля людьми та, зокрема, **дітьми** сьогодні займає одне з найважливіших місць у проблематиці захисту прав людини. Світові масштаби торгівлі людьми досить складно оцінити через їх високу латентність. Жінки і діти, які змушені покинути Україну прямуючи до сусідніх країн стикаються нажалі з ризиками торгівлі людьми. Водночас чоловіки, що залишаються в Україні, також можуть стати здобиччю торговців людьми.

Так як на сьогодні **ключовою проблемою** торгівлі людьми залишається **необізнаність**, або недостатня обізнаність біженців про сучасну торгівлю людьми та рабство, **необхідно** виявляти нові фактори вразливості, нові ризики та виклики, що можуть впливати на виникнення ситуацій, пов'язаних із торгівлею людьми та **проводити інформаційні заходи** про випадки вчинення нових видів таких злочинів.

Такі **інформаційні заходи** доцільно проводити через соціальні реклами, банери, листівки, інформативно-застережливі повідомлення у соціальних мережах, в освітніх закладах на батьківських зборах, виховних годинах, просвітницьких заняттях які обов'язково повинні бути закріплені у планах виховної роботи, бесіди з представниками поліції, соціально-просвітницькі заходи державних органів самоуправління, громадських організацій та інші заходи.

Варто зауважити, що такий злочин має прихований характер, тому часом це не дає змоги відразу помітити його прояви. На жаль, жодна громада, соціально-економічна чи демографічна групи не застраховані від ризику потрапити в ситуації **торгівлі людьми**.

Особливу увагу необхідно приділити **закладам освіти**, які мають можливість, у рамках своєї компетенції, вчасно реагувати на випадки, пов'язані з торгівлею людьми та застосовувати **відповідні методи профілактики**.

АНАЛІТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ ЩОДО РОБОТИ ФАХІВЦІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ З ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ У 2022 – 2023 НАВЧАЛЬНОМУ РОЦІ

В умовах воєнного стану істотно зросла роль **психологічної служби**, яка забезпечує своєчасне і систематичне надання психологічної та соціально-педагогічної підтримки усім учасникам освітнього процесу відповідно до цілей та завдань функціонування системи освіти.

Станом на **01.07.2023 р.** психологічна служба системи освіти Донецької області становить - **403 фахівця**, з них:

- практичних психологів – **260** фахівців;
- соціальних педагогів – **93** фахівця;
- відповідальні особи за діяльність психологічної служби всіх рівнів - **50** осіб.

Методистами Донецького обласного навчально-методичного центру психологічної служби системи освіти ведеться систематична робота щодо координації та методичного забезпечення діяльності фахівців психологічної служби з протидії торгівлі людьми.

Протидія торгівлі людьми є актуальною темою, про що свідчить низка ухвалених нормативно-правових актів. Серед них: Конвенція «Про права дитини», Закон України «Про охорону дитинства», Закон України «Про освіту», Закон України «Про протидію торгівлі людьми», Закон України «Про соціальні

Незважаючи на масштабність і складність проблеми потрапляння у ситуації торгівлі людьми психологічна служба системи освіти має значні можливості для допомоги усім учасникам освітнього процесу.

Пріоритетом в діяльності фахівців психологічної служби закладів освіти з протидії торгівлі людьми є підвищення загального рівня правової свідомості дітей та молоді, формування навичок безпечної поведінки під час подорожі, у новому місці перебування та вдома, виховання поваги до прав та основних свобод людини, толерантне ставлення до потерпілих від торгівлі людьми.

Першочерговим завданням працівників психологічної служби є систематичні засоби і методи роботи з профілактики торгівлі людьми шляхом виготовлення та розповсюдження буклетів, пам'яток, плакатів, відеоматеріалів, проведення навчальних семінарів та тренінгів для педагогічних працівників, впровадження програм з протидії торгівлі людьми «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція», надання консультативної допомоги та інформування усіх учасників освітнього процесу щодо роботи «Гарячих ліній» тощо.

Тож, фахівці психологічної служби області протягом **2022-2023 н.р.** систематично надавали **консультаційну допомогу** з питань захисту прав дитини, формування позитивних життєвих цілей, сприяння формуванню довірливих батьківсько-дитячих відносин, повноваження державних структур, установ та організацій, які надають допомогу постраждалим від торгівлі людьми, телефони «Гарячих ліній», «Телефони довіри» тощо.

Актуальні теми консультаційної роботи з протидії торгівлі людьми у період 2022-2023 н.р.:

- *«Протидія торгівлі людьми в умовах воєнного стану»;*
- *«Шляхи потрапляння українських громадян до рук торгівців людьми»;*
- *«Сучасні прояви торгівлі людьми під час війни»;*
- *«Наслідки торгівлі людьми у період бойових дій»;*
- *«Правила пошуку роботи через мережу Інтернет»;*
- *«Цифрова гігієна: правила користування соцмережами» та інші.*

У нинішніх реаліях, коли освітній процес відбувається в умовах війни з супутніми їй загрозами, небезпеками і стресовими подіями, коли існує загроза життю і здоров'ю дітей та ризики вчинення різних форм жорстокого поводження з ними, значно зростає потреба у фахівцях психологічної служби і **посиленої просвітницько-профілактичної роботи** з усіма учасниками освітнього процесу з питань протидії торгівлі людьми.

Практичними психологи та соціальними педагогами проводились заходи, які були спрямовані на підвищення рівня поінформованості усіх учасників освітнього процесу про форми, види, прояви, і наслідки потрапляння у ситуації торгівлі людьми. Виготовлялись буклети, листівки, відеоролики.

Актуальні теми просвітницько-профілактичної роботи з протидії торгівлі людьми у період 2022-2023 н.р.:

- *«Телефони Національних гарячих ліній з питань протидії торгівлі людьми»;*
- *«Сучасна ситуація щодо торгівлі людьми»;*
- *«Безпечне спілкування в соціальних мережах у період воєнного стану»;*
- *«Торгівля людьми – грубе порушення прав громадянина»;*
- *«Ознаки небезпеки торгівлі людьми в Інтернет- просторі».*

Пропонуємо вам у використанні в роботі **буклети та плакати**, які створені методистами Донецького обласного навчально-методичного центру психологічної служби системи освіти за посиланням:

https://drive.google.com/drive/folders/1tBsdln0epxXHggwW5-JjRyJwZZ_I1lHI?fbclid=IwAR0liaeZAytTEfFPga6gBO0UDlvtF2wtIQ_wim62eJ1RSV5Tz338dJrTdWE

Заклади освіти є тим безпечним середовищем, де будь-яка дитина, незалежно від її соціального статусу, ситуації в сім'ї, соціальної нестабільності та інших обставин, може досягти успіху, здобути необхідні знання, що стануть у нагоді як для професійного зростання, так і для власної безпеки.

Педагогічні працівники виховують покоління, яке не просто буде спостерігати за тим, що відбувається у світі, та керуватися синдромом вивченої безпорадності, а буде готовим до дорослого життя та конструктивних рішень.

Важливим аспектом є обізнаність і професіоналізм педагогічних працівників з протидії торгівлі людьми. Саме тому фахівцями психологічної служби проводяться семінари та тренінги для педагогічних працівників щодо протидії торгівлі людьми, які обов'язково містять: чинники ризику для вразливих дітей, індикатори, причини, форми прояву, наслідки потрапляння у ситуації торгівлі людьми та підхід до взаємодії з дитиною, орієнтований на постраждалу особу. Такі **заходи є важливими** для всіх працівників освітніх закладів, адже й дорослі не завжди належно поінформовані щодо вказаної проблематики.

Тож **проведення** навчальних семінарів та тренінгів для педагогічних працівників з протидії торгівлі людьми є **необхідними** в закладах освіти. Адже саме педагогічні працівники безпосередньо навчають і працюють з дітьми і можуть сприяти запобіганню можливості потрапити у небезпечні ситуації.

Актуальні теми проведених навчальних семінарів та тренінгів для педагогічних працівників з протидії торгівлі людьми у період 2022-2023 н.р.:

- *«Життєві навички для активного громадянства»;*
- *«Організація освітнього процесу щодо профілактики торгівлі людьми в закладі освіти під час війни»;*
- *«Торгівля людьми. Навчіть дітей розпізнати небезпеку вчасно»;*
- *«Сутність торгівлі людьми, як комплексної проблеми та особливої форми насильства»;*
- *«Як захиститися від торгівлі людьми і сексуального насильства під час війни».*

Пропонуємо вам у використанні в роботі **базу кращих практик** психолого-педагогічного супроводу та підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнних дій і збройних конфліктів, надання соціально-психологічної допомоги постраждалим від насильства та торгівлі людьми:

<https://imzo.gov.ua/psychologichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/materialy-dlia-vykorystannia-v-roboti-pid-chas-voiennykh-diy/krashchi-praktyky-psykholoho-pedahohichnoho-suprovodu-ta-pidtrymky-uchasnykiv-osvitnoho-protsesu-v-umovakh-voiennykh-diy-i-zbroynykh-konfliktiv-nadannia-sotsial-no-psykholohichnoi-dopomohy-postrazhda/>

В закладах освіти Донецької області фахівцями психологічної служби впроваджується програма виховної роботи **«Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція»**.

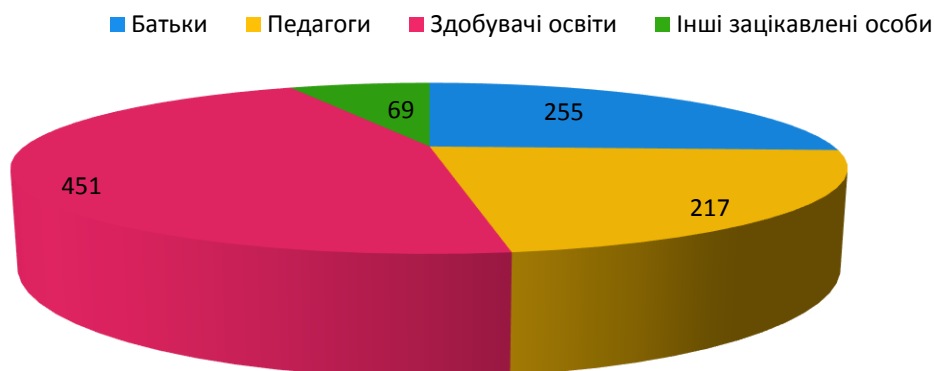
Зміст цієї програми допомагає зробити акцент здобувачів освіти на формування таких життєвих навичок, як спілкування, прийняття рішень, критичне мислення, управління емоціями, стресами та конфліктними ситуаціями, формування цінностей тощо. Саме розвиток цих життєвих навичок здобувачів освіти є **важливою умовою профілактики торгівлі людьми**, оскільки готує особистість на порозі самостійного життя до попередження життєвих криз, аморальної чи протиправної поведінки, недопущення маніпуляції.

Пропонуємо у використанні в роботі **перелік навчальних програм** за посиланням: <https://imzo.gov.ua/protidiya-torgivli-lyudmi/navchalni-programi/>

Тож здійснення **комплексної та систематичної роботи** фахівцями психологічної служби з профілактики та надання консультацій щодо попередження торгівлі людьми усім учасникам освітнього процесу **допомагає** бути інформованими та обізнаними щодо:

- питань захисту прав дитини;
- засобів і методів, які використовуються торговцями людьми;
- ризиків експлуатації, зокрема сексуальної експлуатації;
- повноваження державних структур, установ та організацій, які надають допомогу постраждалим від торгівлі людьми;
- телефонів «Гарячих ліній», «Телефони довіри»;
- індикаторів, причин, форм прояву торгівлі людьми;
- наслідків потрапляння у ситуації торгівлі людьми тощо.

***Кількість звернень до фахівців психологічної служби
з протидії торгівлі людьми у 2022-2023 н.р.***

ВРАЗЛИВА КАТЕГОРІЯ ДІТЕЙ ЩОДО ПОТРАПЛЯННЯ У СИТУАЦІЇ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ

Будь-яка людина, незалежно від віку, расової та етнічної належності, гендеру чи національності, може постраждати від злочину **торгівлі людьми**. Проте деякі категорії дітей, особливо у період воєнного стану, через певні чинники та ознаки перебувають у зоні порівняно вищого ризику, вони імовірніше можуть бути втягнутими до злочину торгівлі людьми та є вразливими до різних форм експлуатації.

Особливу увагу варто приділити тим дітям, які перебувають у **складних життєвих обставинах** (далі — СЖО). Такі діти здебільшого не захищені навіть від рідних батьків особливо у період воєнного стану. Часто діти не вміють розпізнавати тривожні ознаки щодо власного життя, не знають, як себе захистити та протидіяти негативним наслідкам. Авторитетом для дітей із СЖО може бути чужа людина, навіть та, яку вони знають недовго. Рівень довіри до таких людей у них значно вищий, ніж до когось із рідних.

До категорії дітей, що перебувають у зоні високого ризику потрапити в ситуацію торгівлі людьми, можна віднести:

- дітей, зареєстрованих як внутрішньо переміщені особи;
- дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;
- дітей із малозабезпечених сімей;
- дітей з інвалідністю та дітей з особливостями інтелектуального розвитку;
- підлітків, що перебувають у конфлікті з законом, безпритульних дітей;
- дітей, постраждалих від гендерно-обумовленого насильства, домашнього насильства, жорстокого поводження в сім'ї;
- дітей з особливими освітніми потребами;
- дітей, які мають звички асоціальної поведінки, ізольовані або мають низьку самооцінку;
- дітей, які зловживають алкоголем або наркотичними речовинами;
- дітей із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх власними силами, якщо батьки з певних причин (через тривалу хворобу, інвалідність тощо) не можуть забезпечити належного утримання та догляду за дитиною, ухиляються від виконання батьківських обов'язків, вживають алкоголь, наркотичні засоби.

Спільною рисою для всіх дітей, які можуть стати потенційно постраждалими особами, є їхній **уразливий стан** особливо в період воєнної агресії. Адже дитиною легше маніпулювати, керувати та змушувати.

ОЗНАКИ ПОСТРАЖДАЛОЇ ДИТИНИ ВІД ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Кожен, хто постраждав від торгівлі людьми, має різний досвід і може переживати безліч форм віктимізації. Немає одного універсального портрета постраждалої дитини, адже кожна дитина є унікальною, а тому її реакція на стрес також може мати різний вигляд.

Проте є низка вагомих ознак, що допоможуть ідентифікувати здобувачів освіти, які перебувають на етапі вербування чи вже мають негативний досвід, пов'язаний з експлуатацією чи іншими формами прояву насильства щодо дитини.

- **Фізичні**

- демонструє в закладі освіти або під час дистанційної освіти ознаки виснаження та недосипання;
- має ознаки недостатності належного харчування (вага та зріст не відповідають віковій дитини), відсутність апетиту;
- потребує медичної допомоги;
- часто хворіє, має хворобливий вигляд;
- погана особиста гігієна або різка зміна ставлення до особистої гігієни;
- ознаки вживання наркотичних чи алкогольних речовин;
- має татування, які могли використовуватися для ярликування (знак банди);
- має опіки, порізи, синці чи рубці, гематоми, що свідчать про насильство;
- змінилися вподобання щодо одягу (це може бути занадто відвертий одяг, або, навпаки, дитина носить закритий одяг навіть у теплу погоду, можливо, щоби прикрити синці чи інші наслідки проявленого щодо неї насильства).

- **Поведінкові/Емоційні**

- проявляє значні зміни поведінки (наприклад: гнів, депресія, страх або апатія);
- поводить себе відсторонено;
- демонструє безпорадність або соціальну ізоляцію від сім'ї, однокласників/друзів;
- боїться розмовляти з вчителями, зникає довіра до них;
- уникає зорового контакту й дотиків;
- поводить себе безвідповідально;
- проявляє підвищений рівень тривожності, самокритики;
- конфліктує з однокласниками/вчителями.

- ***Ситуаційні***

- приховує, з ким спілкується або зустрічається;
- має романтичні стосунки зі старшим хлопцем/дівчиною;
- раптово починає одержувати дорогі подарунки (одяг, телефон, прикраси тощо);
- поводить ся так, аби привернути до себе увагу;
- демонструє свою привабливість через використання косметики (виражений макіяж тощо);
- демонструє свою самостійність, фінансову незалежність.

- ***Академічні***

- виявляє раптову зміну академічної успішності;
- часто пропускає заняття (відсутність без поважної причини);
- часто надає неправдиву інформацію щодо своїх пропусків чи невідповідної поведінки;
- відповідає завченими фразами на запитання про позашкільну діяльність;
- часто переходить з одного закладу освіти до іншого;
- демонструє втрату інтересу до навчання та іншої діяльності.

Зауважимо, що потрібно розглядати ці **ознаки комплексно**, тобто якщо серед здобувачів освіти вашого закладу є такі, що мають кілька ознак із кожного блоку, доцільно звернути на них увагу.

Наприклад, якщо ми спостерігаємо першу ознаку «демонструє на заняттях ознаки виснаження та недосипання», але не маємо прояву інших ознак, то тут може бути безліч причин: наприклад, дитина захопилась онлайн-іграми чи дивиться до пізньої години серіал (про що теж потрібно поговорити з батьками дитини), чи в дитини авітаміноз і потрібно звернутися за допомогою до фахівців.

Але, якщо ми спостерігаємо цю ознаку й паралельно з тим бачимо, що змінилися вподобання щодо одягу, з'явився старший друг, підліток приховує, з ким спілкується і як проводить час поза закладу освіти, та відповідає завченими фразами, це вже достатні аргументи, щоби поспілкуватися з дитиною, її батьками та вжити певних заходів.

Крім того, дитину можуть ідентифікувати батьки, родичі, знайомі, сусіди, друзі, тобто близьке коло знайомих, рідних людей, які безпосередньо можуть помітити або відчутти певні зміни в поведінці дитини.

НАСЛІДКИ ДЛЯ ДІТЕЙ ПОТРАПЛЯННЯ У СИТУАЦІЮ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Діти, які потрапили у ситуацію торгівлі людьми, не завжди можуть адекватно оцінити ситуацію. Зазвичай вони почувають себе винними у тому, що сталося. Більшості з них знаходяться в стадії важкого спілкування та встановлення взаємовідносин зі своїми однолітками, вони можуть боятись дорослих та проявляти недовіру, страждати від нестачі елементарних життєвих навичок та низького рівня освіти, від різних видів залежності.

Незалежно від форми експлуатації (сексуальна, трудова, жебрацтво), у всіх неповнолітніх, що постраждали від торгівлі людьми, спостерігалися серйозні медичні та психологічні проблеми, а в деяких випадках розлади психіки.

Потерпілі від торгівлі людьми діти мають проблеми з нирками, сечовим міхуром, шлунково-кишковим трактом. Частими є травми голови (через побої), різні захворювання: шкіри (пов'язані з антисанітарними умовами проживання), розлади апетиту, енурез. Дівчата, яких експлуатували сексуально, часто мають захворювання, що передаються статевим шляхом.

Проте найбільше **змінюється емоційна сфера та самооцінка** дітей і підлітків. Як правило, постраждалі відчують страх, тривогу, депресію, безпорадність, злість; мають почуття провини, образи, ізоляваності, моральний конфлікт; відчують огиду до свого тіла. В окремих випадках постраждалі схильні до проявів агресії до оточення.

У підлітків до перелічених симптомів додаються амбівалентні почуття до рідних, втрата життєвої перспективи, уникнення тілесних та емоційних контактів з близькими, страх розголошення того, що сталося, нав'язливі думки та картинки травматичних подій, що з ними відбувалися, зниження шкільної успішності.

В окремих випадках підлітки відмовляються повернутися до школи. Порушення концентрації уваги, неможливість зосередитися на будь-якій діяльності, суїцидальні думки та спроби самогубства також характерні для їхнього психічного стану.

Зважаючи на значну особистісну значущість та інтимність сексуального життя, його моральний аспект, брутальне вторгнення в сексуальне життя неповнолітньої особи (внаслідок сексуальної експлуатації) призводить до суттєвих моральних та внутрішньо-особистісних конфліктів. Після такого «досвіду» дитина чи підліток зазвичай сприймають себе «брудними», «недостойними поваги».

Не краща ситуація складається з **дітьми**, які зазнають експлуатації жебракуванням. Вони також зазнають жорстоких знущань. Нерідко дитину калічать, щоб вона викликала у перехожих почуття жалю.

Варто зазначити, що в неповнолітніх, які перебували у країні експлуатації тривалий час, після повернення додому виникають труднощі у спілкуванні рідною мовою, вони втрачають навички письма та читання, грошових розрахунків, не розуміють, своїх прав, обов'язків та особистих потреб, демонструють такі форми поведінки, які є конфліктними з соціальними нормами українського суспільства.

Психологічна та соціальна робота з такою дитиною можлива лише тоді, коли відновлене її фізичне здоров'я і вона психологічно готова до отримання допомоги. Враховуючи особливі потреби дітей, вкрай важливо, щоб як медична, так і психологічна допомога **була надана їм відразу** після отриманої травми.

Необхідно також враховувати, що дитина, яка довгий час перебувала в ситуації торгівлі людьми (довгий час жила на вулиці або в закритому приміщенні), має:

- ✓ розлади активності;
- ✓ низький рівень запам'ятовування (у тому числі внаслідок неповноцінного харчування, вживання алкоголю чи наркотиків);
- ✓ розлади когнітивної функції (проблеми в прийнятті рішень);
- ✓ дефіцит мовлення;
- ✓ погану поведінку тощо.

Важливим також є формування позитивної моделі сімейного життя і стосунків між чоловіком та жінкою у юнаків та дівчат, **які постраждали від сексуальної експлуатації**. Необхідно навчити їх вірити не лише в себе, а й в інших, будувати позитивні взаємини, уникати маніпуляцій

Для дитини вкрай важливо відчувати себе захищеною. У неї повинен бути дах над головою і безпечне місце перебування. Потреба в притулку передбачає розміщення дитини у спеціалізованому закладі. Якщо в силу різних обставин постраждала дитина не може бути влаштована до такого закладу, відповідальний підрозділ держадміністрації може залучити до співпраці громадські або міжнародні організації, які спроможні це зробити.

Для того, щоб краще та ефективніше працювати з постраждалою дитиною та визначити, яку допомогу слід надавати першочергово, потрібно знайти індивідуальний підхід до неї. Це можливо тільки в тому випадку, коли відомо та зрозуміло, що саме відчуває та в якому стані знаходиться дитина, яка опинилась в такій ситуації.

Треба **пам'ятати**, що у багатьох випадках батьки, рідні або близькі особи можуть бути причетними до ситуації торгівлі дитиною. Якщо дитина і надалі перебуває з ними, то **насамперед варто подбати про її безпеку**, а потім уже з'ясовувати всі обставини.

ВИДИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ У ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

Профілактична робота у закладах освіти є одним з **основних напрямів** психологічної та соціально-педагогічної роботи з протидії торгівлі людьми.

Профілактика торгівлі людьми – це діяльність суб'єктів з упровадження системи заходів, спрямованих на виявлення і попередження торгівлі людьми шляхом забезпечення оптимальних умов, що сприяють мінімізації та подоланню руйнівного впливу на особистість чинників торгівлі людьми.

Досягнення мети профілактики торгівлі людьми забезпечується відповідними умовами та реалізується через зміст профілактичної роботи відповідно до видів профілактики – **первинна, вторинна чи третинна**.

ПЕРВИННА ПРОФІЛАКТИКА має більш загальний характер і проводиться з метою інформування про наявність проблеми торгівлі людьми, шляхи запобігання, правила безпечної поведінки, діяльність органів державної влади, громадських та міжнародних організацій у цій сфері. Вона також спрямована на формування сприйняття проблеми торгівлі людьми як актуальної для кожної особи, її найближчого оточення, а також формування толерантного ставлення до постраждалих від торгівлі людьми.

Основними завданнями первинної профілактики в закладі освіти є:

- інформування учнівської та студентської молоді, батьків, педагогічних працівників про явище торгівлі людьми, причини його виникнення і поширення, тенденції розвитку явища, ризики, шляхи потрапляння до ситуацій торгівлі людьми та наслідки для подальшого життя людини;
- інформування про законодавство у сфері протидії торгівлі людьми, про можливості реабілітації та реінтеграції осіб, постраждалих від торгівлі людьми, а також покарання злочинців;
- інформування про правила безпечної поведінки з метою уникнення ситуацій торгівлі людьми та про алгоритм дій особи у разі потрапляння в такі ситуації, про ознаки, за якими можна розпізнавати ситуації торгівлі людьми та ризики потрапляння до них і відповідно реагувати на них;
- інформування про діяльність органів державної влади, громадських та міжнародних організацій у сфері протидії торгівлі людьми, їх зобов'язання та можливості.

Об'єктами первинної профілактики торгівлі людьми в закладах освіти є діти, батьки, соціальне оточення дитини, громада.

Поширеними методами і формами первинної профілактики торгівлі людьми є інформування, навчання, консультування, лекції, конференції, батьківські збори, батьківські лекторії, тематичні дні (тижні, декади, місячники), соціальна реклама, розповсюдження буклетів, листівок.

ВТОРИННА ПРОФІЛАКТИКА торгівлі людьми проводиться з метою формування навичок безпечної поведінки у дітей групи ризику та їхніх батьків, готовності звертатися до органів державної влади та громадських організацій, формування навичок самопомоги. Вона, як і первинна, також спрямована на формування сприйняття проблеми торгівлі людьми як актуальної для кожної особи, її найближчого оточення та країни в цілому, а також формування толерантного ставлення до постраждалих від торгівлі людьми.

Основними завданнями вторинної профілактики є:

- своєчасне виявлення представників груп ризику;
- формування знань про явище торгівлі людьми (зокрема, тенденції в розвитку проблеми, ризику, шляхи потрапляння та визволення, наслідки), правила безпечної поведінки, установи та організації, котрі працюють у сфері протидії торгівлі людьми;
- формування знань про законодавство у сфері протидії торгівлі людьми, можливості для реабілітації та реінтеграції постраждалих від торгівлі людьми, а також покарання злочинців;
- формування правової культури (правосвідомість, правомірна поведінка, правова активність) та суспільства;
- формування громадянськості, самоповаги, відповідальності за своє життя та толерантного ставлення до постраждалих від торгівлі людьми;
- формування життєвих умінь і навичок безпечної поведінки з метою уникнення ситуацій торгівлі людьми, а також дій особи у разі потрапляння в такі ситуації;
- формування готовності осіб звертатися за необхідними послугами у сфері протидії торгівлі людьми до органів державної влади, громадських та міжнародних організацій, а також надання допомоги у встановленні контактів з ними;
- надання допомоги в оцінці ризиків ситуації щодо можливості потрапити в ситуації торгівлі людьми;
- формування конструктивних життєвих навичок та стратегій поведінки (зокрема, внутрішній самоконтроль поведінки, асертивна поведінка, розвиток активності);
- виявлення осіб, постраждалих або ймовірно постраждалих від торгівлі людьми;

Об'єктом вторинної профілактики є представники груп ризику.

Вторинна профілактика торгівлі людьми **організовується** за допомогою таких методів і форм роботи, як інформування, переконання, роз'яснення, вправи, драматизація, приклад, тренінги, лекції, семінари, аналіз конкретних ситуацій, рольові та моделюючі ігри.

ТРЕТИННА ПРОФІЛАКТИКА проводиться з дітьми, котрі постраждали від торгівлі дітьми, та їхніми батьками (якщо вони не були причетні до втягування дитини в ситуацію торгівлі дітьми) з метою уникнення повторного потрапляння в такі ситуації.

Важливими напрямками цієї роботи є визначення шляхів самореалізації дитини, сприяння її ресоціалізації, профорієнтація.

Основними завданнями третинної профілактики є:

- виявлення чинників та особливостей особистості дитини, які привели до виникнення проблеми;
- усунення чинників, які сприяли потраплянню в ситуацію торгівлі дітьми, через перенавчання, підвищення соціального статусу, підготовку дитини та її оточення до виходу зі складної життєвої ситуації;
- інформування про законодавство у сфері протидії торгівлі людьми, можливості для реабілітації та реінтеграції осіб, постраждалих від торгівлі людьми, а також покарання злочинців;
- формування знань про установи та організації, котрі працюють у сфері протидії торгівлі людьми та формування готовності батьків, дітей звертатись до них за необхідними послугами, а також надання допомоги у встановленні контактів з ними;
- формування конструктивних життєвих навичок та стратегій поведінки (зокрема, внутрішній самоконтроль поведінки, асертивна поведінка, розвиток активності, формування об'єктивної самооцінки, громадянськості, самоповаги, відповідальності за своє життя).

Об'єктом третинної профілактики є особи, які постраждали від торгівлі людьми, та члени їх сімей.

Методами третинної профілактики торгівлі дітьми є: робота в конкретному випадку, рефлексія ситуації та індивідуального розвитку, переключення і перенавчання, створення виховуючих ситуацій, показ перспективи, реконструкція характеру, заохочення, інформування, переконання, включення в різноманітні види діяльності і позитивно соціалізуюче середовище.

Третинна профілактика, в основному, проходить у формі індивідуальної роботи та передбачає тривалу комплексну роботу.

Таким чином, **завданнями профілактики торгівлі людьми є:** здійснення інформаційно-пропагандистської роботи серед здобувачів освіти з метою усвідомлення поняття «торгівля людьми»; формування правосвідомості та правової поведінки дітей, громадянськості, відповідальності за своє життя з розвитком її активності, самостійності, творчості та створення умов для її самореалізації.

ЗАХОДИ З ПРОФІЛАКТИКИ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

1. Насамперед, заклад освіти має **впроваджувати** ефективні навчальні програми та використовувати актуальні ресурси щодо протидії торгівлі людьми, наприклад навчальну програму **«Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція»** або методичний посібник для учнів старших класів **«Живи вільно»**, який схвалено Міністерством освіти і науки України.

2. **Важливим аспектом є обізнаність** і професіоналізм суб'єктів протидії в закладі освіти. Для цього можна провести для всіх працівників закладу освіти тренінги щодо протидії торгівлі людьми, які обов'язково мають містити: чинники ризику для вразливих дітей, індикатори, підхід до взаємодії з дитиною, орієнтований на постраждалу особу. Такі тренінги є важливими для всіх працівників освітніх закладів, адже й дорослі не завжди належно поінформовані щодо вказаної проблематики.

3. Крім того, до просвітницької роботи можна й **потрібно залучати батьків** дітей. Коли йдеться про захист дитини, варто пам'ятати, що не лише заклад освіти повинен здійснювати заходи щодо запобігання та протидії торгівлі людьми. Як головний суб'єкт протидії в освітньому середовищі, адміністрація закладу має подбати і про **взаємодію** з батьками дітей. Адже батьки не можуть перекладати відповідальність на заклад, так само і заклад не може перекладати відповідальність на батьків. Їхня **співпраця** має ґрунтуватися на спільних ознаках розвитку та виховання молодого покоління. Заклад освіти **забезпечує** захист дитини в освітній установі, батьки, відповідно, вдома. Також **взаємодія** має ґрунтуватися й на швидкому реагуванні щодо підозрілих випадків чи загроз. **Важливо зауважити**, що батьки не завжди знають про торгівлю людьми, і навіть якщо про це чули, зазвичай не сприймають як серйозну проблему, адже впевнені, що їхню дитину це омине і з нею такого статися не може.

4. Одним із ключових моментів є **здорова атмосфера** для підтримки здобувачів освіти, які можуть бути вразливими або вже постраждали від торгівлі людьми. Ця атмосфера має панувати серед колективу закладу освіти та у ставленні до здобувачів. **Важливо**, щоби дитина, яка наважилася розповісти про свої проблеми, отримала підтримку, впевнену та кваліфіковану пораду від педагога.

5. **Варто наголосити**, що довіра має бути не лише між педагогами та дітьми, її мають формувати й інші працівники, особливо практичний психолог, соціальний педагог. Заклади освіти мають створити належний рівень психологічної культури серед дітей, аби діти розуміли, що кожен із цих працівників є фахівцем своєї справи, який може допомогти.

ПЕРСПЕКТИВНІ ЗАВДАННЯ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ПРОФІЛАКТИКИ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

- **Підвищувати** рівень інформованості учасників освітнього процесу щодо засобів і методів, які використовуються торговцями людьми, шляхом організації та здійснення інформаційно-просвітницьких заходів.
- **Продовжити видання** інформаційно-освітніх матеріалів з питань профілактики торгівлі людьми та захисту прав дітей.
- **Висвітлювати** інформацію на сайтах закладів освіти та соціальних мережах про заходи із запобігання та протидії торгівлі людьми та проводити інформаційні кампанії до **30 липня** (Всесвітній день протидії торгівлі людьми), **18 жовтня** (Європейський день боротьби з торгівлею людьми), **2 грудня** (Міжнародного дня за відміну рабства), **10 грудня** (Міжнародного дня захисту прав людини).
- **Впроваджувати** гуртки, факультативи програми виховної роботи «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» та інші програми з протидії торгівлі людьми.
- **Організовувати** інформаційні кампанії та проводити акції щодо ризиків потрапляння у ситуації торгівлі людьми з особливим наголосом на випадках трудової та сексуальної експлуатації під час війни.
- **Продовжувати проводити** з працівниками закладу освіти, учнями та їх батьками спеціальні заняття і тренінги з розвитку навичок спілкування, про можливі небезпеки та шляхи потрапляння у ситуації торгівлі людьми.
- **Здійснювати** інформування учасників освітнього процесу щодо джерел консультативної допомоги фахівцями психологічної служби через електронний «Кабінет психолога/соціального педагога», що створено на сайтах закладів освіти.
- **Посилити роботу** щодо формування на сайті закладу освіти або у електронному кабінеті практичного психолога/соціального педагога тематичну бібліотеку книг, посібників, відеофільмів, відеороликів, нормативних документів з питань протидії торгівлі людьми.
- **Продовжувати взаємодіяти** з громадськими та міжнародними організаціями що здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми.
- **Проаналізувати нормативно-правові** документи з питань профілактики торгівлі людьми.

КОРИСНІ ПОСИЛАННЯ КЗ ДНМЦ ПС З ПИТАНЬ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Посилання на методичні матеріали, відеоматеріали (Googl-Диск Центру), які створені **методистами КЗ ДНМЦ ПС** для використання практичними психологами/соціальними педагогами закладів освіти області (в режимах офлайн/онлайн) - зі всіма учасниками освітнього процесу - в умовах воєнного стану:

- ❖ **Записи** вебінарів, семінарів, засідань інтервізійних груп, проведених з 24.02.2022 методистами Донецького обласного навчально-методичного центру психологічної служби системи освіти (КЗ ДНМЦ ПС)
<https://drive.google.com/drive/folders/1-JkEo5DY2HMDrPS1sRKrrWQgDFvbOqRq>
- ❖ **Відеоматеріали**
https://drive.google.com/drive/folders/1--v2gt_0PgtRbGWzqvWJ2ov-StEwRpVG?fbclid=IwAR0pCHLdPdd4ScBmnUbPfyKjSZfE9QiF_C1h6LmTQKD5ddHVZ6ESRgeiPUI
- ❖ **Буклети та плакати**
https://drive.google.com/drive/folders/1tBsdlN0epxXHggwW5-JjRyJwZZ_I1lHI
- ❖ **Гарячі лінії**
https://drive.google.com/drive/folders/1xcMgKCDEBHX1s-Q3A_UuExhCXFaJUefl
- ❖ **Посилання на записи навчально-методичних заходів**
<https://drive.google.com/drive/folders/1NcGNVpJVLpWEFzHuuCUxWZwYkpXUkwkd>
- ❖ **Підбірка книг з роботи в кризових ситуаціях**
<https://drive.google.com/drive/folders/14hXhEC4jmPnGRft1OD8GSNZOv1yhX2WS>
- ❖ **Посібники на допомогу психологу під час воєнного стану**
<https://drive.google.com/drive/folders/1jj7KYBKmtkXR1tGmMSDIdBx6oH6Ng76J>
- ❖ **Офіційний сайт Донецького обласного навчально-методичного центру психологічної служби системи освіти»**
<https://dnmcps.com.ua/category/protydiya-torhivli-lyudmy>
- ❖ **Сторінка у Facebook «Донецький обласний навчально-методичний центр психологічної служби системи освіти»**
<https://www.facebook.com/groups/273346713875356>

КОРИСНІ ПОСИЛАННЯ З ПИТАНЬ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

- ❖ **Офіційний сайт МОН України**
Протидія торгівлі людьми
<https://mon.gov.ua/ua/osvita/pozashkilna-osvita/vihovna-robota-ta-zahist-prav-ditini/protidiya-torgivli-lyudmi>
- ❖ **Офіційний сайт ІМЗО**
Протидія торгівлі людьми
<https://imzo.gov.ua/protidiya-torgivli-lyudmi/>
- ❖ **Офіційний сайт Мінсоцполітики**
Протидія торгівлі людьми
<https://www.msp.gov.ua/timeline/Protidiya-torgivli-lyudmi.html>
- ❖ **Офіційний сайт Всеукраїнської благодійної організації «Український фонд «Благополуччя дітей»**
<https://childfund.org.ua/>
- ❖ **Офіційний сайт ЮНІСЕФ**
Підтримка батьків та дітей під час війни. Поради щодо психосоціальної підтримки, навчання, здоров'я та безпеки дітей
<https://www.unicef.org/ukraine/parents-children-support-during-military-actions>
- ❖ **Офіційний сайт EdERA**
Матеріали студії онлайн-освіти спільно з організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), онлайн-курс «Запобігання торгівлі людьми»
https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:EdEra_OSCE+ST101+ST101/about
- ❖ **Офіційний сайт «A21»**
Міжнародна громадська організація, яка створила методичний посібник «Живи вільно» для учнів старших класів
<https://www.a21.org/content/ukraine-live-free/grapgg>
- ❖ **Офіційний сайт Громадської правозахисної організації «Ла Страда Україна»**
<https://la-strada.org.ua/>

ВІДЕОРОЛИКИ ЩОДО ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

- **«Що таке торгівля людьми»**
<https://www.youtube.com/watch?v=1RAtdHZQ9j0&t=2s>
- **«Торгівля людьми, трудова та сексуальна експлуатація в умовах війни. Частина 1»**
<https://www.youtube.com/watch?v=Ci4LraiZcDw>
- **«Торгівля людьми, трудова та сексуальна експлуатація в умовах війни. Частина 2»**
<https://www.youtube.com/watch?v=gx4uj430LmE>
- **«Фільм 1 Максим» (торгівля людьми)**
<https://www.youtube.com/watch?v=jQ90seP4uQQ>
- **«Фільм 2 Андрій» (втягнення в злочинну діяльність)**
<https://www.youtube.com/watch?v=nhNDyn13ka0>
- **«Фільм 3 Тетяна» (кібербулінг - секстинг)**
https://www.youtube.com/watch?v=t_zVSzSmGHc
- **«Фільм 4 Марина» (онлайн-грумінг)**
<https://www.youtube.com/watch?v=MLue68hFrr0&t=5s>
- **«Я не для продажу»**
<https://www.youtube.com/watch?v=YySHwMAkE3I>
- **«Протидія торгівлі людьми»**
<https://www.youtube.com/watch?v=tCUENrJ5dSQ>
- **«Зупини торгівлю людьми»**
<https://www.youtube.com/watch?v=ovo-kJhcrL0>
- **«Торгівля людьми: питання та відповіді»**
<https://www.youtube.com/watch?v=WkbOUdrQPRQ>
- **«Дві маленькі дівчинки»**
<https://www.youtube.com/watch?v=qTtMWtXhS1g>

**ТЕЛЕФОНИ «ГАРЯЧОЇ ЛІНІЇ» ТА КОРИСНІ ПОСИЛАННЯ
ЩОДО ДОПОМОГИ ТА ПІДТРИМКИ В СИТУАЦІЯХ
НАСИЛЬСТВА, ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ,
СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИН**

1. Національна «гаряча лінія» для дітей та молоді:
0 800 500 225 або 116 111 (безкоштовно зі стаціонарного та мобільного телефонів, анонімно),
Messenger @childhotline.ukraine
Instagram @childhotline_ua
Telegram @CHL116111
2. Національна «гаряча лінія» з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації:
0 800 500 335 або 116 123 з мобільних або стаціонарних телефонів цілодобово (безкоштовно, анонімно, конфіденційно).
3. Поліція: 102
4. Центр надання безоплатної правової допомоги:
0 800 213 103
5. «Гаряча лінія» Уповноваженого Президента України з прав дитини:
(044) 255 76 75
6. Освітній омбудсмен України:
(095) 143 87 26 (ez@eo.gov.ua, <https://eo.gov.ua/>).
7. Уповноважений Президента України з прав дитини
(044) 255 76 75.
8. Національна гаряча лінія з протидії торгівлі людьми та консультування мігрантів: **0-800-505-501** (безкоштовно зі стаціонарних телефонів), **527** (безкоштовно з номерів мобільних операторів України пн. – пт. з 10:00 до 21:00, сб. з 10:00 до 18:00).
9. Гаряча лінія Міністерства закордонних справ України для громадян України, які опинилися в надзвичайних ситуаціях за кордоном:
(044) 238 16 57.

10. Департамент боротьби зі злочинами, що пов'язані з торгівлею людьми Національної поліції України:
(044) 374 37 85 (пн. - сб. з 09:00 до 18:00).
11. Гаряча лінія емоційної підтримки Міжнародної організації з міграції:
0 800 211 444.
12. Канал психологічної підтримки «ПОРУЧ» для підлітків та молоді
(https://t.me/poruch_me).
13. За підтримки Національної психологічної асоціації психологи-волонтери створили центр психологічної підтримки «Як ти?» (безкоштовно, у будь-який час доби) (<https://bit.ly/3QLUdwO>).
14. Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) відкрив гарячу лінію, за якою можна звернутися за підтримкою: **0-800-300-155** (дзвінки безкоштовні).

КУДИ ПОТРІБНО ЗВЕРТАТИСЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ТИМ, ХТО ПЕРЕБУВАЄ ЗА КОРДОНОМ

1. **Дитяча гаряча лінія 116 111** (безкоштовно зі стаціонарного та мобільного, анонімно, консультації українською мовою). Лінія працює в країнах: Естонія, Данія, Кіпр, Азербайджан, Іспанія, Словаччина, Словенія, Сербія, Румуні, Португалія, Польща, Молдова, Мальта, Литва, Латвія, Угорщина, Фінляндія, Чехія, Болгарія, Хорватія, Албанія.
2. **Поліція, за єдиним номером служби екстреної допомоги: 112** (для країн Європейського Союзу: Австрійська Республіка, Королівство Бельгія, Республіка Болгарія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Грецька Республіка, Королівство Данія, Республіка Естонія, Республіка Ірландія, Королівство Іспанія, Італійська Республіка, Республіка Кіпр, Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Велике Герцогство Люксембург, Республіка Мальта, Королівство Нідерландів, Федеративна Республіка Німеччина, Республіка Польща, Португальська Республіка, Румунія, Республіка Словаччина, Республіка Словенія, Республіка Угорщина, Фінляндська Республіка, Французька Республіка, Республіка Хорватія, Чеська Республіка, Королівство Швеція.)

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про протидію торгівлі людьми»
2. Лист МОН України від 25.03.2022 № 1/3663-22 «Щодо запобігання торгівлі людьми в умовах воєнної агресії»
3. Лист МОН України від 21.08.2023 № 1/12492-23 «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2023/2024 навчальному році»
4. Лист КЗ ДНМЦ ПС від 17.08.2022 № 01/03-104 «Пріоритетні напрями діяльності психологічної служби у системі освіти Донецької області на 2022-2023 навчальний рік: методичні матеріали та рекомендації»
5. «Державна політика щодо протидії торгівлі людьми і незаконній міграції Україна та світ», збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (9 червня 2023 року) / упор. Р. М. Андрусишин. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 208 с.
6. «Соціально-педагогічні основи протидії торгівлі людьми та експлуатації дітей», навч.-метод. посіб. / К.Б. Левченко, Л.Г. Ковальчук, О.А. Удалової / [та ін.]; [“Агентство “Україна””]. – К., 2011. – 292 с. – Бібліограф : с. 222-246.
7. «Протидія торгівлі людьми», навчальний посібник / С. В. Грищенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. – 224 с.